

Воляннюк Н.Ю.,
Ложкін Г.В.,
Папуша В.В.
м. Київ

ВІКТИМНІСТЬ ЯК ПРЕДМЕТ ПСИХОЛОГІЧНОГО АНАЛІЗУ

Стаття присвячена аналізу основних теоретичних підходів до поняття «жертва». Виявлено, що в психологічному аспекті під віктимністю жертви слід розуміти потенційну або актуальну здатність особи демонструвати поведінку, що відхиляється від норм безпеки й обумовлює її підвищену уразливість, доступність і привабливість для правопорушника. З'ясовано етимологію деформації системи норм безпеки особистості дитини і виявлено зовнішні та внутрішні чинники, які найбільш впливають на її віктимізацію.

Ключові слова: *віктимність, чинники, дитина, психологічні аспекти, норми безпеки поведінки.*

Постановка проблеми

Необхідною передумовою формування демократичних засад у суспільстві є спрямованість діяльності всіх органів держави на реалізацію прав і свобод громадян. Особливо це стосується дітей та підлітків, які внаслідок їхньої фізичної і розумової незрілості потребують спеціальної охорони і піклування, включаючи належний правовий захист. Необхідність особливого захисту дітей уперше було проголошено у Женевській декларації прав дитини 1924 р., потім підтверджено в Загальній декларації прав людини 1948 р., а також у Декларації прав дитини 1959 р. і закріплено у Міжнародному пакті про громадянські і політичні права та у Конвенції про права дитини 1989 р. В Україні Конвенцію ООН про права дитини було ратифіковано постановою ВР № 789–ХІІ від 27 лютого 1991 р., а згодом також усі вищезгадані конвенції. Стаття 10 закону України «Про охорону дитинства» від 26 квітня 2001 р. проголошує, що кожній дитині гарантується право на свободу, особисту недоторканість та захист гідності. Дисципліна і порядок у сім'ї, навчальних та інших дитячих закладах мають забезпечуватися на принципах, що ґрунтуються на взаємоповазі, справедливості і виключають приниження честі й гідності. Держава здійснює захист дитини від усіх форм фізичного і психічного насильства, образи, недбалого і жорстокого поводження з нею, експлуатації, у тому числі з боку батьків або осіб, які їх замінюють [2]. Враховуючи економічну нестабільність, падіння моралі, загострення суперечностей у різних сферах соціального життя — питання злочинності набуває особливої гостроти та потребує застосування термінових заходів щодо попе-

редження і протидії окремих видів злочинів. Очевидно, що коли є злочинність як явище, є злочин як частина цілого, злочинець як особа є і потерпілим, як жертва злочинності.

Отже, метою роботи є аналіз основних теоретичних підходів до поняття «жертва».

Виклад основного матеріалу

У кримінальному судочинстві здійснюється комплексне вивчення не лише особи обвинуваченого, а й жертви, оскільки певну роль у механізмі злочинної поведінки при вчиненні конкретних злочинів відіграє потерпілий (жертва). Він виступає в ролі зовнішнього фактора (конкретної життєвої ситуації), який може вплинути на прийняття злочинцем рішення про вчинення певного типу злочину. Природно, що злочинець нападає на того, від кого не чекає опору. До категорії осіб, котрі з різних причин не можуть протистояти належною мірою злочинцеві, належать насамперед діти й підлітки, люди похилого віку, ті, що страждають фізично. Не можна не підкреслити, що ці люди соціально погано захищені в суспільстві і від злочинців, зокрема.

Реальне відчуття значущості феномена віктимності зумовило ранню появу наукового інтересу до нього [8]. В сучасній юридичній та психологічній літературі термін «віктимність» є досить поширеним, проте більшість його гносеологічних характеристик знаходяться в межах уявлень, які співвідносяться з дослівним перекладом цього слова, яке в перекладі з латинської означає [*victima*] «жертва». Виходячи з того, що вдосконалення змісту понять, коректне узгодження їх системи — необхідний і обов'язковий крок емпіричного дослідження, спробуємо класифікувати відомі у науковій літературі означення й запропонувати своє робоче розуміння [4].

У ході теоретичного аналізу встановлено, що віктимність є категорією, котрій властиві певна строкатість та інваріативність у її семантичному визначенні, це: 1) дії суб'єкта, які підсилюють вірогідність того, що він потрапить у певну кепську ситуацію; 2) досить стійка особистісна якість, що характеризує об'єктну характеристику індивіда ставати жертвою зовнішніх обставин; 3) це підвищена здатність особи через ряд суб'єктивних і об'єктивних обставин ставати мішенню для злочинних посягань; 4) властивість особистості, що полягає у схильності бути жертвою обставин або дій інших людей; 5) можливість / здатність індивіда стати жертвою злочину; 6) неправильна, неоптимальна поведінка потерпілого у криміногенній ситуації; 7) набуті людиною фізичні, психічні і соціальні риси й ознаки, що за певних умов можуть слугувати процесу перетворення її на жертву злочину; 8) системна властивість людини ставати жертвою злочину за певних умов [9].

Отже, систематизація й узагальнення наукових даних дає можливість розглядати віктимність як:

- визначене функціонально залежне від злочинності явище;
- образ дій певної особи;
- характерологічна і поведінкова особливість жертви злочину.

- видова (що характеризує жертви певних груп злочинів);
- групова (що визначається рольовими, соціальними, демографічними, біопсихічними якостями і характеристиками жертв злочинів);
- масова (як наявність реальної або потенційної можливості для певної соціальної групи ставати жертвою злочинів) [7].

Узагальнення існуючих означень віктимності уможлиблює викладення власного погляду щодо її тлумачення. В контексті даного дослідження під віктимністю розуміється сукупність якостей особистості, що зумовлює або може зумовлювати її неправильну, неоптимальну поведінку у криміногенній ситуації. Необхідно вказати, що існує «нормальна», «середня» і «потенційна» віктимність всіх членів суспільства, зумовлена існуванням в суспільстві злочинності. Будь-який індивід потенційно є віктимним, оскільки, знаходячись в певній життєвій ситуації, може стати жертвою злочину.

Віктимність як відхилення від норм безпечної поведінки реалізується в сукупності соціальних (характеристики жертв і поведінкові відхилення від норм індивідуальної і суспільної безпеки), психічних (страх перед злочинністю й іншими аномаліями) і моральних проявів [5].

У межах сучасної психологічної науки на «проблемному» перетині юридичної і соціальної психології сформувалася галузь знань, яка позначена як віктимологія — наука, що вивчає якісні і кількісні характеристики та інші питання, пов'язані з особистістю і поведінкою постраждалих від фізичної, моральної або майнової шкоди. Об'єктом віктимологічного аналізу виступають: потерпілий від злочину, зв'язок «злочинець — жертва», віктимність (підвищена здатність людини за певних обставин ставати «мішенню» для злочинних посягань) і віктимізація (процес перетворення особи в жертву злочину). Останнім часом предметом «віктимологічного» аналізу стала і так звана деперсоналізована жертва — ціла група людей, фірма, підприємство, суспільство, економіка держави.

Першим, хто запропонував виділити віктимологію як окрему науку, був румунський дослідник Бенджамін Мендельсон (B.Mendelson) [4]. На його переконання, виявлення взаємозв'язків, що існують між злочинцем і жертвою, врахування ролі жертви в породженні злочинного акту дають змогу глибше розібратися в механізмах і причинах злочинів, точніше здійснити прогноз кримінології, прийняти адекватніші заходи, спрямовані на соціальну протидію злочинності. Втім зростання інтересу до віктимології зафіксовано лише в 1940 р. Основу наукового підходу до вивчення жертв заклав Фон Хентіг (H. fon Henting), котрий висунув ідею про існування «неприпустимого симбіозу» між жертвами та злочинцями, за якого жертва стимулює злочинця до здійснення кримінальних дій щодо неї. Він описав 4 види таких жертв: а) ті, що бажають шкоди; ті, які вчиняють так з метою досягнення більшої користі; ті, які співпрацюють; ті, які провокують, підштовхують. Віктимність досить часто актуалізується у формі відвертої провокаційної поведінки потенційних жертв, котрі при цьому часто жодною мірою не усвідомлюють того факту, що їх поведінкова активність, по суті, практично прямо підштовхує партнера або партнерів по взаємодії до насиль-

ства. Вольфганг (M. Wolfgang) знайшов цьому емпіричне підтвердження, коли з'ясував, що 26% жертв вбивств прискорювали напад свого агресора. У своїй праці «Типи вбивств», він узагальнив результати численних досліджень, типізував ситуації, що складаються при взаємодії вбивць з їх жертвами. У цьому контексті справедливо видається думка про те, що віктимологічний аналіз найефективніший при дослідженні злочинів, в яких злочинець безпосередньо взаємодіє із жертвою. До таких в першу чергу належать насильницькі і корисливо-насильницькі посягання, а також деякі види шахрайства.

Вітчизняні вчені також активно включилися в дослідження проблем віктимності. Патріархом радянської віктимології правомірно можна вважати Л.Франка, який у 1972 р. опублікував монографію «Віктимологія і віктимність (Про один новий напрям в теорії і практиці боротьби із злочинністю)». У даній монографії Л.Франк проаналізував основні поняття цієї наукової дисципліни, детально виклав правові підстави віктимологічних досліджень і окреслив перспективи розвитку вітчизняної віктимології.

Сучасна віктимологія реалізується в декількох напрямках.

1. Фундаментальна теорія віктимології, що описує феномен жертви, її залежність від соціуму та взаємозв'язок з іншими соціальними інститутами і процесами.

2. Віктимологічні теорії (кримінальна віктимологія, травматична віктимологія).

3. Прикладна віктимологія — віктимологічні техніки (емпіричний аналіз, розроблення та запровадження спеціальної техніки превентивної роботи з жертвами, технологій соціальної підтримки, механізмів реституції і компенсації, страхових технологій та ін.).

Унікальність віктимології полягає в її комплексному сфокусованому підході до вивчення популяцій і кризових явищ, що лише частково вивчалися в рамках конкретних соціальних наук. Означена наукова дисципліна слугує осмисленню нових взаємин і динамічних зв'язків між жертвами і злочинцями.

Одним із конститутивних понять в теорії віктимології виступає віктимогенний потенціал, що віддзеркалює внутрішню неадекватність елементів культурного стандарту як в статичному, так і в динамічному стані. Віктимогенний потенціал або віктимологічна дисфункція репрезентує систему психологічних і психофізіологічних властивостей особистості, групи або організації, яка створює небезпеку здійснення злочинних дій. Потенціал як прихована можливість, здатність, сила, що за певних умов може актуалізуватися, складається: а) зі стану індивідуальної та групової віктимності в конкретний історичний період; б) процесу віктимізації; в) віктимологічної стимуляції; г) функціонального механізму співвідношення «жертва-злочинець».

На підставі існуючих в літературі підходів було виявлено, що більшість дослідників умовно виділяють два конститутивних типи віктимності: особистісну та рольову. Вкрай складно провести конструктивне розмежуван-

ня між цими двома видами віктимності, оскільки в низці досліджень встановлено, що:

- жертву вбивства характеризують необачність, надмірно ризикована конфліктність, схильність до агресії, егоцентризм, зловживання спиртним;
- жертви зґвалтувань часто нерозбірливі у знайомствах, ексцентричні, або, навпаки, нерішучі, незрілі, не мають досвіду статевих стосунків, інфантильні;
- жертви катувань у більшості випадків знайомі із злочинцем і перебувають у тій або іншій залежності від нього (дружина, співмешканка, дитина, мати); не мають стійких життєвих позицій, сформованих інтересів, за певних умов ведуть аморальний спосіб життя;
- жертви шахраїв надмірно довірливі, некомпетентні, легковірні, у деяких випадках жадібні або зазнають матеріальних труднощів.

Аналіз основних теоретичних підходів дають змогу дійти висновку, що поняття «жертва» може розглядатися з позиції різних наук, у тому числі й психології. В цьому аспекті під віктимністю жертви слід розуміти потенційну або актуальну здатність особи демонструвати поведінку, що відхиляється від норм безпеки і зумовлює її підвищену уразливість, доступність і привабливість для правопорушника.

Поведінку, що не відхиляється від норм безпеки розуміють як нормативно-схвальну, характерну для більшості людей даного суспільства в даний час. Аномальна поведінка — та, в якій прослідковуються різні відхилення, вона поділяється на нормативно-несхвальну, патологічну та нестандартну. Жорж Годфруа називає такі критерії аномальної поведінки: 1) людина «виходить поза всі нормальні межі», її поведінка йде врозріз із цінностями, установками інших людей; 2) поведінка людини становить небезпеку для неї самої чи для довколишніх (суїцид, наркоманія); 3) «розшифровка» навколишнього світу головним мозком відбувається не так, як у інших (наприклад, схильність до сприйняття поглядів, жестів інших як ворожих чи навпаки); 4) при зміні рівня свідомості через «затьмарення» (галюцинація); 5) певні емоційні порушення (гнів, страх, депресія та ін.); 6) нездатність долати життєвий стрес, що призводить до відчуження від світу довколишніх [1, 126–127].

Вибір норми соціальної (у тому числі й безпечної) поведінки залежить від розвитку суспільства, яке насичує її конкретними ознаками й обирає певні конструкти для характеристики відхилень від неї в конкретному політико-правовому континуумі.

Психологічний підхід до проблеми норм безпеки уможливило дійти висновку, що, маючи системний характер і високу залежність від усіх об'єктивних умов життя людини в сучасному суспільстві, вони знаходять своє когнітивне та емоційне відображення у свідомості людини. Конкретні соціальні вимоги є відображенням психологічного стану суспільства, яке, в свою чергу, може бути описано за допомогою різних показників, зокрема таких, як показники психічного здоров'я населення, статистика самогубств тощо.

До факторів, що мають безпосередній вплив на деформацію системи норм безпеки конкретної особистості, слід віднести:

політичні:

- зміна геополітичного стану;
- руйнування командно-адміністративної системи;
- недостатній рівень політичної, правової й інформаційної культури в суспільстві;

соціально-економічні:

- дезінтеграція попередньої соціальної структури;
- труднощі перехідного періоду;
- зниження життєвого рівня населення;
- зростання безробіття;
- майнова поляризація в суспільстві;
- ескалація алкоголізму, наркоманії, проституції тощо.

соціально-психологічні:

- неадекватна оцінка національних культурних та історичних традицій;
- поява нових засобів впливу на свідомість;
- деструктивна роль нетрадиційних конфесій;
- послаблення важливих соціокультурних інститутів держави: наука, освіта, мистецтво;
- поява великої кількості перших облич;
- відсутність сформованості психологічного механізму захисту від маніпулятивного впливу в переважній більшості частини населення [3].

Природа впливів на деформацію системи норм безпеки особистості може бути різною, втім найбільш потужним є інформаційний, оскільки він спрямований на свідомість людини і має універсальний характер. На формування поведінки та діяльності дітей і підлітків значно посилюється негативний вплив засобів масової інформації та інших джерел позашкільної інформації, які пропагують насильство, секс, силові стосунки, жорстокість тощо. Сучасна дитина формує свої погляди на життя, переконання, ідеали на сумнівних зразках бойовиків і комп'ютерних ігор. Вплив інформаційної системи на суспільну та індивідуальну свідомість віддзеркалює ставлення суспільства і людини до теперішнього та майбутнього. Саме особистість та її психіка найбільш вразливі до безпосереднього впливу інформаційних факторів, котрі, трансформуючись через її поведінку, дії (або бездії), мають дисфункційний вплив на соціальні суб'єкти різної структурної організації.

Безпека як стан або якість захищеності від реальних чи потенційних загроз, фобій, невпевненості, депривацій та інших обмежень відіграє важливу роль у нормативному перебігу процесу соціалізації особистості. На відміну від дорослих, у дітей порушення соціальних норм може відбуватися тому, що дитина ще не засвоїла ці норми. Виникнення відхилень у поведінці більшість дослідників пов'язують з негативними чинниками, які порушують перебіг процесу соціалізації. Серед них виокремлено такі: незадоволення базових соціальних потреб; порушення в системі міжособистісних взаємин, впливів і взаємовпливів у сім'ї, класі, школі; неможливість дитини індиві-

дуалізуватися, а потім інтегруватися в певному соціальному середовищі; неефективна організація педагогічного процесу у школі. Іншими словами, успішність адаптації дитини в соціумі залежить від рівня розвитку групи, до якої вона належить і в яку вона інтегрована. Об'єднання дітей і молодших підлітків виникають стихійно, характеризуються відсутністю організованої продуктивної діяльності. Спілкування в таких групах — джерело не тільки появи нових інтересів, а й становлення норм поведінки. Це пов'язане з тим, що серед однолітків виникають певні вимоги до дружніх стосунків.

Відсутність досвіду позитивних емоційних переживань у зв'язку з досягненням успіху у значущій для дитини діяльності також обертається серйозною проблемою, оскільки неможливість задовольнити потребу у персоналізації штовхає її на пошук зовнішніх, часто штучних способів зміни психічного стану або призводить до деформації системи норм безпеки.

Грунтовний аналіз принципово нового статусу сучасного підлітка, обумовленого потребою зростаючого суб'єкта ствердити себе у навколишньому світі, дав змогу Д.Фельдштейну [6] встановити і змістовно схарактеризувати три стадії процесу його розвитку, а саме: «локально-примхлива», «правознавча» та «стверджувально-дійова». Для першої стадії є характерним прагнення дитини до самостійності, що виявляється у потребі визнання її можливостей з боку дорослих. Саме через це дана стадія була позначена автором як локально-примхлива, позаяк у ній переважають ситуативно зумовлені емоції. Емоційно забарвлені прагнення до самостійності формовиявляються у різних дітей по-різному, що проявляється, зокрема, у мотиваційних структурах. Характерно, що 10–11-річні діти неоднаково намагаються одержати визнання самого факту їхнього дорослішання, що розкривається в бажанні відстояти своє право бути «як дорослі», домогтися визнання своєї дорослості (наприклад, «Я можу йти на вулицю в тому пальто, у якому хочу»). У інших прагнення до визнання дорослості помічається у намаганні одержати визнання їхніх нових можливостей; у третіх — брати участь у різноманітних справах поруч з дорослими.

Друга стадія була умовно позначена, як «правознавча». 12–13-річна дитина вже не задовольняється своєю участю в певних справах, рішеннях. У неї з'являється потреба в суспільному визнанні, відбувається освоєння не тільки своїх обов'язків, але, головне, прав у родині, суспільстві («Я теж маю право...»), формується прагнення до дорослості не на рівні «Я хочу», а на рівні «Я можу» й «Я повинен». На третій «стверджувально-дійовій» стадії у 14–15-річного підлітка розвивається готовність до життя в дорослому світі, що породжує прагнення застосовувати свої можливості, виявляти себе, що веде до загострення потреби в самовизначенні, самореалізації. Виникає новий, більш високий рівень усвідомлення своєї належності до суспільства, що виконує серйозну соціальну роль. Отже, вивчення особливостей розвитку на підлітковому етапі на підставі зміни одного з показників їхнього прагнення — потреби в самостійності — самоствердженні, дає можливість не тільки вийти за межі формальної вікової констатації — молодші, середні і старші підлітки, а й розкрити складну динаміку їхнього розвитку.

Розглядаючи дану проблему, можна назвати дві основні психологічні (внутрішні) причини деформації системи норм безпеки: незадоволеність просоціальних потреб, які створюють внутрішній конфлікт особистості та призводять до формування аномальних потреб, та наявність асоціальних особистісних диспозицій (мотиваторів), які впливають на вибір асоціальних засобів і шляхів задоволення потреб або звільнення від них.

Поведінка, що відхиляється від норм безпеки, часто виступає наслідком педагогічної занедбаності. Таку занедбаність у психології визначають як довготривалий, несприятливий для розвитку особистості стан дитини, що є наслідком недостатності або суперечливості впливів мікросередовища, які ускладнюються внутрішніми індивідуальними умовами розвитку такої дитини. Для педагогічно занедбаних дітей характерними ознаками є соціальна незрілість, бідність духовних запитів та інтелектуальних інтересів, відсутність або недорозвиненість моральних потреб і установок.

Висновки

Узагальнення результатів дослідження дало змогу зробити низку висновків:

- у сучасній юридичній та психологічній літературі термін «віктимність» є досить поширеним, проте більшість його гносеологічних характеристик знаходяться в межах уявлень, які співвідносяться із дослівним перекладом цього слова, яке в перекладі з латинської означає [*victima*] «жертва».

- поняття «жертва» може розглядатися з позиції різних наук, у тому числі і психології. В цьому аспекті під віктимністю жертви слід розуміти потенційну або актуальну здатність особи демонструвати поведінку, що відхиляється від норм безпеки і зумовлює її підвищену уразливість, доступність і привабливість для правопорушника;

- з'ясування етимології деформації системи норм безпеки особистості дало змогу виявити зовнішні та внутрішні чинники, які найбільш впливають на віктимізацію дитини. Врахування динамізму психічного розвитку дитини та відомі нині підходи та класифікації типів поведінкових відхилень сприятиме визначенню головних напрямів загальної та індивідуальної віктимологічної профілактики поведінки дітей.

ЛІТЕРАТУРА

1. Годфруа Ж. Что такое психология: в 2 т. / Ж. Годфруа. — М.: Мир, 1999. — Т. 2. — 376 с.

2. Косенко С.С. Віктимологічні аспекти загальної профілактики статевих злочинів, які вчиняються по відношенню до неповнолітніх потерпілих / С.С. Косенко // Держава і право: юридичні і політичні науки: зб. наук. праць. — К.: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2003. — Вип. 10. — С. 534–540.

3. Ложкин Г.В. Информационно-психологическая безопасность личности / Г.В.Ложкин // Безопасность жизнедеятельности. — 2004. — № 1. — С. 23–25.

4. Психологическая энциклопедия. — 2-е изд. / под ред. Р.Корсини, А.Ауэрбаха. — С.Пб.: Питер, 2006. — С. 76.

5. Ривман Д.В. К вопросу о социально-психологической типологии потерпевших от преступления / Д.В.Ривман // Виктимологические проблемы борьбы с преступностью: сб. науч.трудов. — Иркутск, 2001. — С. 6.

6. Фельдштейн Д.И. Проблемы возрастной и педагогической психологии / Д.Фельдштейн. — М: Международная пед. академия, 1995. — 367 с.

7. Франк Л.В. Виктимология и виктимность / Л.В.Франк. — Душанбе: Ирфон, 1972. — С. 34.

8. Renting H. Van. Remarks on the Interaction of Perpetrator and Victim. The J. of Criminal Law a. Criminology. 31.1941. P. 303-309.

9. Riggs D., Kilpatrick D.G. Families and friends: Indirect victimization by crime // Victims of crime: problems, policies and programs. 1990.

Статья посвящена анализу основных теоретических подходов к понятию «жертва». Обнаружено, что в психологическом аспекте под виктимностью жертвы следует понимать потенциальную или актуальную способность особы демонстрировать поведение, которое отклоняется от норм безопасности и обуславливает ее повышенную уязвимость, доступность и привлекательность для правонарушителя. Выяснена этимология деформации системы норм безопасности личности ребенка и обнаружены внешние и внутренние факторы, которые наиболее влияют на его виктимизацию.

Ключевые слова: *виктимность, факторы, ребенок, психологические аспекты, нормы безопасности поведения.*

The article is devoted the analysis of the basic theoretical going near a concept victim. It is discovered that in a psychological aspect under victim's victimization it follows to understand potential or actual ability of person to demonstrate a conduct, which deviates from the norms of safety and stipulates it enhanceable vulnerability, availability and attractiveness for an offender. Etymology of deformation of the system of norms of safety of personality of child is found out and found out external and internal factors which most influence on its victimization.

Key words: *victimization, factors, child, psychological aspects, norms of safety of conduct.*